

Д.В.МОСКАЛЬОВ УДК 94 (477) «XVIII I XIX СТ.»

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНСЬКОГО «АНТИКВАРНОГО РУХУ» У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Простежується формування та становлення історіографічного образу «антикварного руху» на Лівобережній Україні (другої половини XVIII – середини XIX ст.) у вітчизняній історичній науці. Аналізуються окремі оцінки та інтерпретації цього феномену у концепціях українських істориків. Визначаються характерні особливості авторських підходів, методик осмислення та стилів історіографічної творчості дослідників, за допомогою чого пояснюється самоцінність і невід’ємність кожної наукової гіпотези у розвитку історіографічної традиції проблеми.

Ключові слова: «антикварний рух», Лівобережна Україна, історіографічний образ, наукова гіпотеза.

Прослеживается формирование и становление историографического образа «антикварного движения» в Левобережной Украине (второй половины XVIII – середины XIX ст.) в отечественной исторической науке. Анализируются отдельные оценки и интерпретации этого феномена в концепциях украинских историков. Определяются характерные особенности авторских подходов, методик осмысления и стилей историографического творчества исследователей, с помощью чего объясняется самоценность и неотъемлемость каждой научной гипотезы в развитии историографической традиции проблемы.

Ключевые слова: «антикварное движение», Левобережная Украина, историографический образ, научная гипотеза.

Formation and gradual transformation of a historiographic image of “antiquarian movement” in Left-bank Ukraine (of the second half of the XVIIIth – the middle of the XIXth centuries) in domestic historical science is traced. Separate estimations and interpretations of it to a phenomenon in concepts of the Ukrainian historians are analyzed. The characteristic features of author’s approaches, methods of comprehension and styles of historiographic creativity of researchers are defined by means of what value and inherence of each scientific hypotheses in development of historiographic tradition of a problem are explained.

Keywords: “antiquarian movement”, Left-bank Ukraine, historiographic image, scientific hypothesis.

Дослідження вітчизняного культурно-історичного та духовно-інтелектуального простору другої половини XVIII – середини XIX ст., безумовно, вимагає характеристики істотних явищ і процесів часу, врахування його провідних факторів і тенденцій,

реконструкції визначальних аспектів та впливів, що дозволить з’ясувати своєрідність й багатогранність доби. Адже саме на другу половину XVIII – середину XIX ст. припадає процес конституювання окремих наукових дисциплін, зокрема, історіографії,

археографії, джерелознавства, етнографії, архівознавства, що відповідно ставить проблему дослідження підґрунтя й головних чинників розвитку історичного знання.

Серед комплексу різних факторів, які спричинили трансформацію вітчизняної історичної науки (її структуризацію, спеціалізацію, методологізацію) значну роль відіграв «антикварний рух» на Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст., що являв собою індивідуальну творчу практику інтелектуальної еліти по цілеспрямованому збиранню, систематизації, дослідженню й публікації писемних пам'яток, які набували якості історичних джерел. Про необхідність врахування цього важливого суспільно-політичного явища при дослідженні вітчизняного науково-творчого, інтелектуального процесу вже наголошувалося автором [1]. Проте зауважимо ряд особливостей цього історико-культурного феномену.

«Антикварний рух» відбувався паралельно з процесом інкорпорації українського простору до імперського і був спричинений комплексом важливих чинників, що саме в цей час набули вирішального значення для громадського життя (соціально-політичні та адміністративні новації уряду перепліталися з морально-правовими міркуваннями української еліти, закоріненими в автономний устрій Гетьманщини). Тогочасні історики й аматори старовини пройшли процес «включення» в імперську систему і, водночас, збереження власної етнічної, регіональної ідентичності, таким чином, ставши частиною загальноімперського простору. Разом з тим, «антикварний рух» був проявом тих інтелектуальних, духовних інтенцій, різноманітних економічних, прагматичних потреб і мотивів, що були невід'ємною складовою шляхетсько-старшинського повсякдення і побуту. Фамільні архіви, генеалогії, сімейні хроніки, приватні бібліотеки й колекції Ханенків, Марковичів, Забіл, Сулим, Полетик та інших

старшинських родин слугували як вагомою основою їх нобілітації, підтвердженням соціального статусу, так і необхідною базою для службової, господарської, виховної практики, духовного збагачення. Тому культурно-інтелектуальна реакція української еліти на стрімкий процес інкорпорації до Російської імперії найкраще втілювалася в «антикварному русі», що став засобом збереження й трансляції решток колишнього побуту, традицій, норм і звичаїв, які поступово відходили у минуле [2].

«Антикварний рух» репрезентувався не лише як важливе суспільно-культурне явище (що відіграло важливу роль у збереженні інтелектуального потенціалу, духовно-культурної спадщини українського суспільства), але й набув якостей археографічно-джерелознавчого феномену, що знайшов своє місце у вітчизняній історичній традиції.

Поняття «антикварний рух» є умовним, оскільки звернення до минулого відбувалося в кожному випадку по-різному, але використання зазначеної дефініції дозволяє певним чином поєднати, узагальнити і знайти спільне в цьому явищі української історії, насамперед через дослідження та сприйняття результатів «антикварної» роботи. Розкриття, наповнення й коригування змісту цього поняття в широкому сенсі є наскрізною проблемою дослідження, а тому вимагає докладного аналізу факторів, видів, форм, прийомів, напрямів і результатів «антикварної» діяльності представників тогочасної інтелектуальної еліти.

Виникнення терміну «антикварій» в історіографії пов'язують з добою Відродження, власне з тодішніми зацікавленнями класичною давщиною. «Ad fontes» за часів Ренесансу засвідчило, що зусиллями багатьох гуманістів-антикваріїв відбулася «реновація» античної історіографії та інтелектуальних практик (а власне, як це трактували самі тогочасні інтелектуали, «переродження» через переосмислення, заглиблення у минуле, повернення до

класичних джерел). Саме тоді зароджується й стрімко поширюється «антикварна» діяльність, спрямована на розшук, критику, систематизацію й видання решток минулого; виникає спосіб мислення, орієнтований на усвідомлення самоцінності та унікальності будь-яких реліквій, які вже сприймаються як джерела сучасної їм історії та культури [3]. «Збирачі», «антикварії», «колекціонери» розгорнули рух, завдяки якому багато пам'яток залучалося до інтелектуального обігу, комплектувалися значні рукописні колекції, що ставали базою багатьох видань, розвивалося особистісне критичне ставлення до джерел [4]. З того часу «антикварії» посіли чільне місце в системі історичних досліджень поряд з авторами традиційних синтетичних праць.

Відсутність спеціальних досліджень «антикварного руху» на Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст., а відповідно й недостатня розробленість проблеми визначають її актуалізацію. Першочерговим, на нашу думку, має стати аналіз сутності цього явища вітчизняної історії, узагальнення й осмислення присвяченої йому історіографічної традиції, що дозволить з'ясувати провідні фактори, тенденції, інтелектуально-творчі можливості досліджуваного феномену.

Зазначимо, що розмаїття оцінок і характеристик українського «антикварного руху», що склалося в історичній традиції (від визначення його як «історично-антикварного дилетантизму» [5], «напів-історизму» [6], результату «шляхетсько-старшинського пристосування» до швидких змін у житті колишньої Гетьманщини [7] та забезпечення власних вузькостанових інтересів [8], до наділення його представників «українським патріотизмом» й «національною свідомістю» [9]) зумовило різні, а інколи й протилежні образи цього явища. Це було відображенням зміни парадигм вітчизняної історичної науки, що визначило специфіку еволюції образу студій другої половини XVIII – середини XIX ст.

Метою даного дослідження є реконструкція загального образу українського «антикварного руху», створеного вітчизняною історіографією другої половини XVIII – початку XX ст. і, разом з тим, аналіз його особливостей та змін у рецепціях тогочасних істориків.

Вивчаючи будь-яку проблему минулого і обираючи для цього свою методологію, кожен дослідник формує власне уявлення, погляд, розробляє концепцію явища, таким чином створюючи її авторський образ. Різні історичні сюжети, переплітаючись у свідомості дослідника, утворюють оригінальне й неповторне полотно часу, яке відображає не лише інформацію епохи, але й притаманні вченому принципи, підходи, стереотипи й оцінки. У науковій літературі існують різні визначення дефініції «образ». Так, радянський енциклопедичний словник наводить наступну його характеристику: «1. Образ (філос.) – це результат та ідеальна форма відображення предметів і явищ матеріального світу у свідомості людини. Образ на чуттєвому рівні пізнання – відчуття, сприйняття, уявлення; на рівні мислення – поняття, міркування, висновки. Матеріальною формою втілення образу виступають практичні дії, мова, різноманітні знакові моделі. За змістом образ настільки об'єктивний, наскільки адекватно він відображає об'єкт. 2. Образ (худож.) – спосіб і форма освоєння дійсності у мистецтві, що характеризується нероздільною єдністю почуттів і смислових моментів [10].

Поняття «образ» пов'язане з терміном «парадигма», оскільки сукупність типових образів проблеми формує парадигму її дослідження, тобто приклад, загально визнаний зразок постановки й вирішення наукових проблем (за Томасом Куном) і водночас стилі мислення – усталені тенденції історичної думки, що утворюють певні філософські періоди у всіх галузях людської діяльності (за Максом Борном) [11].

Отже, загальний образ / парадигма – це сукупність певних уявлень, міркувань, висновків, які в дуже стислому вигляді

фіксують результати досвіду окремої людини або груп людей. Це наукова гіпотеза, що протягом певного часу (до свого удосконалення або скасування) відіграє роль наукової аксіоми, яка не потребує нових доказів та доведень [12].

Початкове формування образу «антикварного руху» здійснювалося самими його представниками – істориками відповідної доби. Самоідентифікація окремих «антикваріїв» найкраще постає з аналізу їх творчих доробків, насамперед наративного джерельного комплексу. Так, про свою бібліофільську пристрасть красномовно свідчив відомий громадський діяч, історик, правознавець та перекладач Григорій Андрійович Полетика в листі від 25 січня 1759 р. до київського митрополита Арсенія Могилянського: «Сия недавно во мне о снискании российских древностей родившаяся страсть до несытости почти возросла, так, что я уже и в стыд не вменяю просить старых всякого звания книг у кого бы то ни было, колми паче у моих благодетелей, а на переписку тех которых достать не могу, а особливо древних рукописных летописей и прочих курьезных книг не презирая и малых тетрадок, по возможности моей не жалею денег» [13]. Відзначимо, що таке «антикварне» захоплення стосувалося не лише російських, але й українських старожитностей, які склали основу бібліотечного та архівного зібрання Г.А.Полетика і слугували йому постійною творчою лабораторією як у службовій, так і в дослідницькій практиці.

Інший відомий «антикварій» Андріан Іванович Чепа у своєму листуванні неодноразово згадував про власні евристично-дослідницькі захоплення [14]. У листі до суспільного діяча і колекціонера Василя Григоровича Полетика від 17 лютого 1810 р. він повідомляв: «Я занимаюсь собиранием всяких бумаг до Малороссии касающихся, не только исторических документов, но и всяких до прав обстоятельство и состояния народа касающихся пьес. Бумаги мои о

Малороссии привожу в порядок, удобный к приисканию. Я сделал некоторое систематическое расположение. Недостающие стараюсь отыскать, заимствовать у знакомых, но еще с малым успехом» [15]. Наведений епістолярний уривок свідчить, що, окрім активної евристичної практики, тогочасні збирачі джерел піклувалися також про їх систематизацію, класифікацію накопиченого матеріалу з метою кращого упорядкування власної колекції та полегшення пошуку необхідної інформації.

Подібні свідчення про власну збиральницьку діяльність залишив і В.Г.Полетика [16]. Наприклад, у листі до А.І.Чепа від 23 квітня 1809 р. він писав: «Везде стараюсь я сыскывать сведения до малороссийской истории относящиеся, но мало оных нахожу. До сих пор мы не имеем полных бытоописаний отечества нашего. Верные и важнейшие следы оных теряются по примечанию моему столько же в несчастных опустошениях края нашего и истреблениях оных, сколько и в самих запущениях. Писатель сей истории находит для себя препоны сии и бросает перо свое. Кроме того, что беспристрастного будет только читать потомство. Малая способность, слабые знания мои и то, отвлекают меня от труда сего, сколько я о предприятии его не думаю» [17]. Представлене усвідомлення цінності історичних джерел, їх необхідності для створення праці з вітчизняної історії поділялося усіма «антикваріями». Разом з тим, В.Г.Полетика підкреслив характерні проблеми українського історіописання другої половини XVIII – середини XIX ст., зазначивши суспільну важливість історичних студій.

Презентуючи публікацію на сторінках «Российского магазина» «Летописца Малой России» (літопису Григорія Граб'янки), відомий вітчизняний вчений, журналіст та археограф Федір Йосипович Туманський повідомляв про багаторічні пошуки «по монастырям, полковым и сотенным архивам... связной летописи» та згадував

руйнівну пожежу 29 лютого 1780 р., внаслідок якої не встиг оглянути «драгоценное собрание книг Киевской академии» [18] і навіть звертався із закликом до збирання вітчизняних джерел [19]. Це виявляє розуміння істориком важливості зв'язку пошукової складової історичного дослідження з едиційною роботою, яка забезпечувала збереження пам'яток через їх видання.

Отже, для згаданих, як і для інших, «антикваріїв» евристична практика становила не лише необхідну умову їх історичних вправ і проєктів, але й стала важливою складовою свідомості, духовно-інтелектуальною потребою життя. Тогочасні збирачі не уявляли повноцінного виховання, освіти, дослідження, обґрунтування своїх прагматичних інтересів без власних джерельних колекцій, які слугували для цього фактичним інформаційно-доказовим фундаментом і важливою ознакою статусу.

Саме нащадки козацької старшини Лівобережної України розпочали дослідження та публікацію джерельного матеріалу із власних фамільних архівів і зібрань. Археографічні проєкти Олександра Андрійовича Безбородька, Василя Григоровича Рубана, Федора Йосиповича Туманського, Андріана Івановича Чепи, Олександра Михайловича Марковича були продовжені у другій половині XIX – на початку XX ст. публікаціями М.І. та О.І. Ханенків, М.А. Маркевича, Й.М. Бодяньського, М.М. Білозерського, М.Й. Судієнка, Г.О. Милорадовича, А.О. Титова, В.І. Щербини, Ф.Д. Николайчика, М.В. і А.В. Стороженків, П.Я. Дорошенка, М.Г. Астряба, М.М. Бакая, О.Ф. Кістяківського, О.С. Лашкевича, О.І. Левицького, І.А. Линниченка, О.О. Васильчикова, М.І. Григоровича, О.М. Неустроева, М.С. Тихоновата інших дослідників, едиційні доробки яких частково вже стали предметом спеціального вивчення [20]. Завдяки зусиллям цих істориків у столичних та провінційних журналах, альманахах, окремими

виданнями були оприлюднені добірки фамільних документів, окремі пам'ятки та архівні матеріали української еліти XVII – XIX ст. [21]. Так, зокрема, один з дослідників української старовини О.М. Марковичу 1824 р. опублікував на сторінках харківського «Украинского журнала» добірку документів з власного архівного зібрання під назвою «Малороссийская старина», а в 1859 р. окремим виданням частково оприлюднив щоденник свого прадіда – генерального підскарб'я Якова Андрійовича Марковича [22]. Аналогічно цьому, інший видавець джерел А.В. Стороженко другий і частину третього тому своєї праці «Стороженки. Фамільний архив» (у 8 т.) присвятив епістолярній спадщині відомого колекціонера українських писемних пам'яток Андрія Яковича Стороженка [23]. Таким чином, до наукового обігу була введена значна кількість історичних джерел – комплексів документації родових збірок рукописів і стародруків. Історики цього часу у своїх публікаціях зверталися до аналізу біографічних, генеалогічних, творчих аспектів діяльності «антикваріїв», характеризували особливості їх колекцій та історичних творів і, таким чином, поступово моделювали образ збиральництва як важливої громадської справи не лише для розвитку вітчизняної історіографії, але й для збереження культурної традиції освічених верств тогочасного суспільства.

Необхідність спеціального дослідження «прежних изыскателей малорусской старины», їх інтелектуальної творчості та внеску в історичну науку чи не вперше визнав та частково реалізував видатний український історик та археограф Олександр Матвійович Лазаревський. Орієнтуючись на власні історико-біографічні, генеалогічні та суто архівні уподобання, історик у численних статтях та окремих публікаціях подав узагальнені відомості про багатьох українських «антикваріїв». Зокрема О.М. Лазаревський опублікував епістолярію, щоденники, уривки з сімейних архівів А.І. Чепи, В.Г. Рубана, В.Я. Ломиковського,

Г.А. та В.Г.Полетик, О.М. та Я.М.Марковичів, М.Д. та О.І.Ханенків, І.Р. та О.І.Мартосів та інших збирачів і дослідників старовини, знайомлячи, таким чином, читачів з відомими «малоросами» XVIII–XIX ст. [24].

О.Лазаревський устиг опублікувати тільки три частини «Прежних изыскателей малорусской старины» [25]. Він, зокрема, вважав Г.А.Полетику автором «Історії Русів» та «возбудителем в местном обществе интереса к малорусской старине» [26]. Головною причиною «собирательства» дослідник вважав зміни в політичному устрої «старой Малороссии» (обмеження її автономії в імперських структурах) та пов'язаний з цим «решительный переход к общегражданским формам государства», коли знадобився «новый о прожитой страной жизни исторический труд, который должен был дать тому же «малороссийскому читателю» возможность сопоставить уходящий старый строй с наступившим новым», який і виконав, на думку автора, Григорій Полетика. О.Лазаревський навів і перший список «антикваріів»: Г.А. і В.Г.Полетики, А.І.Чепа, Ф.Й.Туманський, Я.М. та О.М.Марковичі, М.І.Антоновський, В.Я.Ломиковський, Д.І.Бантиш-Каменський, М.Ф.Берлинський, О.І.Мартос, М.А.Маркевич [27]. Відомий дослідник вітчизняних джерел підкреслив особливу цінність старшинських фамільних архівів для історичних студій та зміну у ставленні до них різних поколінь української еліти, що привело до розпорошення і втрати значної їх кількості у другій половині XIX ст. [28].

Певну увагу «антикваріям» приділив також історик В.П.Горленко, який на основі епістолярного комплексу надав читачам «Киевской старины» відомості про «выдающихся лиц тогдашнего общества» – В.І.Чарниша, А.І.Чепу, В.Г.Полетику. Але, як наголосив сам дослідник, йому не вдалося зробити навіть побіжного нарису «замечательной личности В.Г.Полетики, так как для его биографии, труда заманчивого и требуемого его благородной памятью, не найдено еще достаточно материалов» [29].

Грунтовна двотомна монографія професора київського університету Володимира Степановича Іконнікова «Опыт русской историографии», яка містить майже триста сторінок, присвячених огляду фамільних зібрань та приватних колекцій, продовжує й зараз становити широку інформаційну базу для сучасних дослідників проблеми «антикварного руху» другої половини XVIII – середини XIX ст. В.С.Іконніков навів цінні відомості з історії формування та побутування джерельних зібрань, висвітлив склад і зміст фамільних архівів і бібліотек Репніних, Воронцових, Кочубеїв, Марковичів, Полетик, Сулим, Милорадовичів, Галаганів, Забіл, Скоропадських, Савичів, Горленків, Стороженків, Лашкевичів, Миклашевських, колекцій Г.О.Потьомкіна, В.С.Попова, П.О.Румянцева, Д.П.Трощинського, О.І.Мусіна-Пушкіна, М.А.Маркевича, О.І.Ханенка, М.Й.Судієнка та багатьох інших збирачів старовини [30]. Учений зібрав та узагальнив науковий доробок попередників і, таким чином, створив своєрідну джерельно-історіографічну енциклопедію вітчизняного збиральництва і бібліофіліства.

Дослідження Дмитра Петровича Міллера «Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии» присвячене складному і суперечливому процесу перетворення українського панства на імперське дворянство починаючи з другої половини XVIII ст. і до відомого указу від 20 березня 1835 р., який завершив довготривалі нобілітаційні змагання. Ця студія є необхідною при вивченні правових, суспільно-політичних та ідейно-світоглядних аспектів українського «антикварного руху» другої половини XVIII – середини XIX ст. [31].

Академік М.П.Василенко у своїй розвідці «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя» представив дослідників XVIII – початку XIX ст. як істориків-аматорів, інтерес яких до минулого був підпорядкований лише прагненню вдалої нобілітації за нових

суспільно-політичних умов. На думку М.П.Василенка, вони розуміли вітчизняне минуле «совершенно в превратном виде, а может быть и умышленно извращая его с целью отстоять свои шляхетские вожделения» [32]. Историк, звертаючи увагу на доробок багатьох відомих «антикваріїв» того часу, пропонував розпочинати українську (за тодішньою термінологією – малоросійську) історіографію з Г.А.Полетики як людини, що сприяла пробудженню серед української інтелігенції прагнення до самопізнання. Однак, разом з тим, він зауважив, що «все эти тенденциозные попытки исторически оправдать и, таким образом, якобы объяснить существующий строй – не выдерживают никакой критики; но, с точки зрения самосознания и затем пробуждения интереса к прошлому малорусского народа – они, несомненно, имели значение и не остались без внимания» [33]. Таким чином, М.П.Василенко нівелював науковезначення інтелектуальної творчості «антикваріїв» і обмежив її мотиви, що навряд чи правомірно, адже окремі історичні праці, зокрема твори того ж Г.А.Полетики, для свого часу були цілком фаховими дослідженнями, що зауважив сучасний дослідник О.І.Журба [34].

Подібну оцінку наукової думки другої половини XVIII – середини XIX ст. дав і видатний український вчений М.С.Грушевський, зазначивши у своїй розвідці «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» наступне: «...Оживление украиноведения, бросающееся в глаза на переломе XVIII и XIX вв., несмотря на проникающую его жизненность, имеет по большей части довольно ярко выраженный антикварный характер. Интересовались памятью отжившего или отживающего, спешили закрепить на бумаге уходящие образы, с пиетизмом потомков собирающих фамильные памятники. Проскальзывающие нотки высокой оценки этих украинских древностей, вроде характеристики «малороссийской истории», как «славной

ветви российской истории» (в письме Чепы... к В. Полетике)...служат скорее выражением местного украинского патриотизма, аттестованного еще Румянцевым. Но настоящего сознания значения и ценности этой работы, которая постепенно нарастала в украинском обществе с конца XVIII в., еще не заметно. Даже интерес к языку, к народной поэзии имеет, как отмечено, в значительной степени тоже антикварный характер» [35].

Отже, на думку М.С.Грушевського, «антикварний характер» старшинської історіографії фактично виражав некритичне, безсистемне збирання історичних пам'яток, позбавлене розуміння наукової вартості та значення такої практики. Историк вважав що, «малороссийский патриотизм обращает внимание образованнейших представителей украинского общества на собиране, описывание и исследование особенностей старого украинского быта, обреченного как казалось им, на скорое поглощение новыми формами имперской жизни. С другой стороны, развивается особое внимание к истории Украины, в которой украинские патриоты искали обоснования своим политическим и классовым стремлениям и запросам. Не случайно с упразднением гетманства (1764), повлекшим за собою ряд других ударов автономному складу Гетманщини, совпадает развитие весьма значительной историко-антикварной литературы, посвященной изучению истории Украины и ее быта. Только небольшая часть этой литературы получила значительное распространение путем печати, большинство произведений ее осталось в автографах или немногих копиях и сохранилось до нашего времени в сравнительно незначительных остатках» [36]. Тобто вчений окреслив фактори, що зумовлювали історичні студії другої половини XVIII – середини XIX ст., патріотичними почуттями тогочасної української еліти (яка усвідомлювала швидке зникнення особливостей колишнього

громадського устрою та побуту) і пов'язаною з ними метою забезпечити власні вузькостанові інтереси. Згадував М.Грушевський і про «антикварні зацікавлення українських патріотів» (А.Чепи, В.Рубана, О.Безбородька, Г.Калиновського, Ф.Туманського, В.Ломиковського, Я.Марковича, О.Шафонського, Д.Пашенка, П.Симоновського, С.Лукомського, О.Рігельмана).

На нашу думку, наведені погляди М.П.Василенка і М.С.Грушевського були відображенням пануючого тоді змагання і, водночас, співіснування романтично-народницької та позитивістської парадигм мислення. Згідно з цим головними критеріями оцінки творчості істориків другої половини XVIII – середини XIX ст. були їх станова належність, ставлення до проблем простих людей («свого народу»), вираження національних інтересів та пріоритетів, а головне, відповідність їх праць зразку студій, побудованих на критично опрацьованому широкому джерельному матеріалі. Такі дослідницькі акценти зумовили переважно негативну оцінку / характеристику наукового значення історичних праць українських «антикваріїв».

Власний погляд на «антикварний рух» подав у декількох своїх дослідженнях український вчений кінця XIX – початку XX ст. історик і генеалог, знавець старшинських фамільних архівів В.Л.Модзалевський [37]. Він підкреслив, що колекціонування історичних документів, на основі яких укладалися генеалогічні таблиці, родоводи, рукописні книги, сімейні хроніки, було частиною шляхетського етикету і слугувало для «доказательства прав на наследство, незаконности с точки зрения действовавших тогда канонических правил, брачного союза данных лиц и т. д.». У цьому контексті одним із перших «антикваріїв» він назвав Я.А.Марковича [38]. Дослідник вважав, що головним поштовхом до перетворення особистих історичних занять української еліти на широку громадську справу (рух)

були значні політико-адміністративні, соціально-правові й культурні зміни в Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. В.Модзалевський писав: «...Грамота Екатерины II 1785 г., давшая возможность представителям и потомкам бывшей малороссийской старшины записываться в дворянские родословные книги, возбудила громадный интерес к прошлому предков и вызвала к жизни целый поток «доказательств» о благородстве» [39]. Таким чином, історик встановив основні фактори проблеми, окресливши їх нобілітаційними змаганнями та пов'язаним з ними розвитком локального патріотизму, історико-правової свідомості провідної верстви українського суспільства.

Оригінальний підхід до характеристики українського історіописання представив у своїй розвідці «З початків нової української історіографії» О.С.Грушевський [40]. Він пов'язав його витоки з «колекціонерами з-поміж українського лівобережного панства», для якого спомини про минуле мали особливе значення та ціну. Це було визначене, на думку автора, поширеною з кінця XVII ст. практикою розшукування фамільних паперів та офіційних документів, які б доводили походження більшості шляхетських родин від козацької старшини та діячів Гетьманщини. Доводячи давність свого роду, їх нащадки мусили звернути особливу увагу на історичні зв'язки з минулим, простежити військову кар'єру своїх предків, їх участь у військових походах, відзнаки від уряду, що «мало підняти самосвідомість українського панства, озброїти його в можливій боротьбі з урядом за свої права і доказати... переконуючі дієсні права на шляхетство на рівні з російським дворянством» [41].

Спершу звужений суто генеалогічними аспектами інтерес до минулого поширювався і захоплював інші проблеми української історії. Розшукуючи у старих документах та актових книгах потрібні та цінні звістки про минуле роду, «антикваріїв» звертали увагу на цікаві матеріали стосовно

адміністративного устрою, господарської діяльності, колишнього побуту українського народу. Більшість колекціонерів цікавила місцева старовина (насамперед, історія своєї фамілії та її відгалужень, минуле рідного села, містечка, найближчої церкви чи монастиря). В аналізованій публікації О.Грушевський розкрив важливу особливість розвитку вітчизняної історіографії XVIII ст., а саме поступовий перехід від генеалогічних розвідок до вивчення історії місцевого краю, зв'язок «антикварної» діяльності з історіописанням. Певне історіографічне і джерелознавче значення мають інші статті О.Грушевського, де дослідник висвітлив настрої української інтелігенції 1830-х рр., підкреслюючи її інтерес до минушини [42].

Таким чином, на початок XX ст. сформувалися різні оцінки «антикварного руху» між поглядами та у поглядах істориків історичної науки. Вони визначали «антикварництво», з однієї сторони, як корисну громадську справу, що привела до розвитку свідомості українського суспільства, захисту його культурних традицій і сприяла розвитку історичних студій, а з іншої – як становий рух, спрямований на забезпечення власних прагматичних інтересів, який вимагав підкріплення знатності роду документальними доказами і, відповідно, підпорядковував історичні розвідки цим прагненням. Окреслена діалектика багато в чому визначила майбутню еволюцію образу проблеми в історіографії наступного періоду. Формування ж і становлення образу «антикварного руху» в історичній науці другої половини XVIII – початку XX ст. відобразило поступову зміну (яка супроводжувалася поєднанням і співіснуванням) в ній просвітницьких, романтичних, народницьких, позитивістських домінант мислення, що зумовлювали відповідні дослідницькі акценти і підходи.

Трансформація образу певного явища в історіографічній традиції визначається специфікою наукової творчості. Як слушно

зауважила професор Н.М.Яковенко, кожні праці існують тільки в контекстах, під тиском умовностей, прецедентів, стилів, що зумовлює сам принцип «творчості» автора, якого ми не можемо відокремити від обставин життя, зв'язків зі своїм соціальним середовищем, системою вартостей, суспільним статусом, ціннісних орієнтацій доби, стереотипів та пануючої ідеології [43].

Значимо, що загалом історіографія «антикварного руху» досліджуваного періоду має дещо фрагментарний і малорозроблений характер, в її рамках відсутні праці, спеціально присвячені дослідженню цього явища історичної науки саме як руху, процесу його генези та видозмін, розвитку й трансформацій в організаційні осередки історичного дослідження. Історіографія обмежується висвітленням лише окремих постатей-колекціонерів чи творців, видавців історичної продукції, зупиняється на їх внеску у вітчизняну історичну думку, висуває декілька концепцій його розуміння: 1) моди-захоплення; 2) місцевого патріотизму; 3) вузькостанових прагматичних прагнень соціальної еліти; 4) способу її духовно-інтелектуальної реалізації; 5) складової шляхетської психології і ментальності.

«Антикварна» практика другої половини XVIII – середини XIX ст. продовжує бути маловивченим явищем української історичної науки через відсутність кропітких і ґрунтовних розробок проблематики, наявність лакун і прогалин у вітчизняній історіографічній традиції, заповнити які здатні лише нові архівні знахідки, застосування новітньої методології досліджень джерельного масиву проблеми (насамперед, всебічне залучення джерел офіційного характеру, різних актових документів та наративів особового походження – щоденників, мемуарів, епістолярій, інших продуктів інтелектуальної творчості), повноцінне вивчення домінуючих європейських культурних впливів і їх специфіки на місцевому ґрунті, столичного академічного середовища, що

формувало перспективні контури історичного пізнання і де творчо реалізувалися більшість представників тогочасної української еліти. Одним словом, необхідне дослідження тих особливих культурних сегментів, які визначали специфіку часу, бо, як зауважив Марк Блок, «... історичний феномен ніколи не може бути пояснений поза його часом. Це вірно для всіх етапів еволюції. Для того, який ми переживаємо, як і для всіх інших. Про це задовго до нас сказано в арабському прислів'ї: «Люди більше походять на свій час, ніж на своїх батьків». Забуваючи цю східну мудрість, наука про минуле нерідко себе дискредитувала» [44].

Тому перспектива вивчення феномену «антикварного руху» полягає в подальшому аналізі як об'єктивно-історичної (умов, обставин, впливів, факторів і наслідків), так і суб'єктивної (авторського світогляду, психології, рівня дослідницької майстерності й таланту) складових цього явища, що дозволить з'ясувати його роль і значення у становленні вітчизняної історичної науки.

Джерела та література:

1. Москальов Д. В. Український «антикварний рух» другої половини XVIII – першої половини XIX ст. як суспільно-політичне явище // Гуманітарний журнал (далі – ГЖ). – 2007. – № 1–2 (33–34). – С. 194–197; Його ж. Максим Федорович Берлінський. Аналіз наукового доробку «антикварія» та присвяченої йому історіографічної традиції // ГЖ. – 2008. – № 1–2 (37–38). – С. 138–148; Його ж. В. Я. Ломиковський і «антикварний рух» в Лівобережній Україні другої половини XVIII – середини XIX ст. // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва (далі – СА). – Д.: НГУ, 2009. – Вип. 4. – С. 116–122.
2. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – С. 187.
3. Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М., 2000. – С. 74–75; Королев Г. И. Медиевистическая археография за рубежом. Труды XVI – XVIII веков. – М.: РГГУ, 2001. – С. 37–38.
4. Janacek V. A Virtuoso's History: Antiquarianism and the Transmission of Knowledge in the Alchemical Studies of Elias Ashmole // Journal of the History of Ideas. – Vol. 69. – No. 3 (July 2008). – Pp. 399–400; Burke P. Images as Evidence in Seventeenth-Century Europe // Journal of the History of Ideas. – Vol. 64. – No. 2 (April 2003). – Pp. 273–296; Moyer A. Historians and Antiquarians in Sixteenth-Century Florence // Journal of the History of Ideas. – Vol. 64. – No. 2 (April 2003). – Pp. 177–192; Siraisi N. History, Antiquarianism and Medicine: The Case of Girolamo Mercuriale // Journal of the History of Ideas. – Vol. 64. – No. 2 (April 2003). – Pp. 231–250.
5. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 173–174.
6. Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної // Його ж. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2.: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув., вступ. ст., комент В. В. Кравченко – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 358–412.
7. Лазаревский Ал. [Лазаревский А. М.]. Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) // Киевская старина (далі – КС). – 1894. – Кн. 12. – С. 349–387; Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметки по поводу статей В. А. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии» в «Русск. Богатстве» 1894 г. № 2, 3 и 4) // КС. – 1894. – Кн. 11. – С. 247–255; Грушевский М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем В 2 т. – СПб., 1914. – Т. 1 – С. 6, 21.
8. Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – С. 33; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 83.
9. Дорошенко Д. Огляд української історіографії; Репр. вид. – К., 1996. – С. 59–60, 158; Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці / Ред. Любомир Р. Винар. – Острозько-Нью-Йорк, 2000. – С. 38–41.
10. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров; редкол.: А. А. Гусев и др. – Изд. 4-е. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – С. 910.
11. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. Навч. посіб. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – С. 77.
12. Там само. – С. 77–78.
13. Письма Григория Полетики Арсению Могилянскому из Санкт-Петербурга в Киев. – 1758 – 1759 гг. // Литвинова Т. Ф. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века // Дніпропетровський історико-археографічний збірник (далі – ДІАЗ). – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 55–60.
14. А. Л. [Лазаревский А. М.]. Два письма А. И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии // КС. – 1890. – Кн. 5. (Документы, известия и заметки). – С. 364–369; Его же. Письмо А. И. Чепы к В. Г. Полетике // КС. – 1901. – Кн. 10. (Документы, известия и заметки). – С. 8–9; Его же. Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // КС. – 1891. – Кн. 1. (Документы, известия и заметки). – С. 174–176; Горленко В. П. Из истории южно-русского общества

- начала XIX века (письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – Кн.1. – С.49, 50, 53, 59.
15. Горленко В.П. Указ соч. – С.59.
16. А.Л. [Лазаревский А.М.]. Отрывки из семейного архива Полетик // КС. – 1891. – Кн.4. – С.106–107; Горленко В.П. Указ соч. – С.51, 52, 56.
17. Горленко В.П. Указ соч. – С.52.
18. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. Монографія. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – С.68, 80.
19. Звернення Ф.Й. Туманського до співвітчизників із закликом до збирання джерел // Журба О.І. Указ праця. – С.276.
20. Папакін Г.В. Фамільні архіви української шляхти: питання камерально-археографічного та едиційного опрацювання наприкінці XVIII – на початку XX ст.: [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: http://www.archives.gov.ua/Publikat/Researches/Papakin_2004.php.html – Загол з екрана; Швидько Г.К. Фамільні архіви Гетьманщини: аналіз археографічних публікацій // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип.7. – С.13–22.
21. Ханенко А.И. Фамільные документи рода Ханенков. – Чернигов, 1889; Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) / Ред. и предисл. А.А. Титова // КС. – 1896. – Кн.7–8. – С.151–196; Щербина В.И. Первый киевский археолог М.Ф. Берлинский // КС. – 1896. – Кн.12. – С.395–417; Николайчик Ф.Д. Род Лашкевичей и дневник одного из них // КС. – 1887. – Кн.12. – С.696–716; Стороженки Фамільний архив: В 8-ми т. / Под ред. А.В. Стороженка – К., 1902–1910; Дорошенко П.Я. Семейная хроника рода Искрицких // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1911. – №8. – С.152–194; Его же. Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губернии // Древности. Труды Археологической комиссии Императорского московского археологического общества. – М., 1898. – Т.1. – Вып.1. – С.103–112; Рукописи П.Я. Дорошенка. – Чернигов, 1908. – 46 с.; Неустров А.Н. Литературные деятели XVIII века. Василий Григорьевич Рубан. – СПб., 1896. – 32 с.; Тихонравов Н.С. В.Г. Рубан // Тихонравов Н.С. Сочинения. – М., 1898. – Т.3. – Ч.1. – С.163–181; Судненко М.И. Материалы для отечественной истории. – Т.1. – К., 1853; – Т.2. – К., 1855; [Милорадович Г.О.] О роде дворян и графа Милорадовича. – К., 1871. – 160 с.; Акты фамилии Полуботок 1669–1737. Из архива гр. Милорадовича. – Чернигов, 1899. – 64 с.; Стороженко М.В. Очерк литературной деятельности А.Я. Стороженко // КС. – 1886. – Кн.5. – С.1–25; К.8. – С.639–692; Кн.10. – С.299–329; Кн.11. – С.445–471; Бакай М.М. Уцелевшие остатки архива К.Г. Разумовского // КС. – 1886. – №12. – С.743–746.
22. [Маркович А.М.] Малороссийская старина (копии с подлинных бумаг) // Украинский журнал. – 1824. – №19–20. – С.48–57; №21. – С.128–136; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича, ч. I, II / Изд. Александра Марковича. – М., 1859.
23. Стороженки. Фамільний архив / Под ред. А.В. Стороженка – Т.2. – К., 1906; – Т.3. – К., 1907.
24. А.Л. [Лазаревский А.М.]. Александр Иванович Ханенко (некролог) // КС. – 1895. – Кн.9. – С.367–368; Его же. Два письма А.И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии // КС. – 1890. – Кн.5. (Документы, известия и заметки). – С.364–369; Его же. Иван Романович Мартос (1760–1831) // КС. – 1895. – Кн.10. – С.48–71; Его же. Отрывки из семейного архива Полетик // КС. – 1891. – Кн.4. – С.97–116; Его же. Отрывок из дневника В.Я. Ломиковского // КС. – 1895. – Кн.11. – С.210–243; Его же. Памяти А.В. Марковича (с портретом в тексте) // КС. – 1892. – Кн.9. – С.405–409; Его же. Памяти А.М. Марковича (с портретом его) // КС. – 1901. – Кн.7–8. – С.4–5; Его же. Памяти Н.М. Белозерского // КС. – 1897. – Кн.1. – С.145–150; Его же. Письмо А.И. Чепы к В.Г. Полетике // КС. – 1901. – Кн.10. (Документы, известия и заметки). – С.8–9; Его же. Рубан Василий Григорьевич // КС. – 1897. – Кн.1. (Документы, известия и заметки). – С.12–14; Его же. Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг Малороссии // КС. – 1891. – Кн.1. (Документы, известия и заметки). – С.174–176; Его же. Прежние изыскатели малороссийской старины (Алексей Иванович Мартос) // КС. – 1895. – Кн.2. – С.170–194; Его же. Прежние изыскатели малороссийской старины (Яков Михайлович Маркович) // КС. – 1894. – Кн.12. – С.349–387; Его же. Прежние изыскатели малороссийской старины (Александр Михайлович Маркович) // КС. – 1897. – Кн.1. – С.92–111; Кн.2. – С.275–310; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 г.) / Ред. и предисл. А.М. Лазаревского // КС. – 1891. – Кн.4–12; 1892. – Кн.1–12; 1893. – Кн.1–12; 1894. – Кн.1–12; 1895. – Кн.1–6, 9–12; 1896. – Кн.1–12; Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753 г. / Ред. и предисл. А.М. Лазаревского // КС. – 1884. – Кн.3–6, 8–11; 1885. – Кн.3–4, 6–7, 9–12; 1886. – Кн.1, 4–5, 7–12; Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) / Ред. и предисл. А.М. Лазаревского // КС. – 1894. – Кн.11. (Документы, известия и заметки). – С.300–303; 1895. – Кн.7–8. – С.100–155; Галагановский фамільний архив / Ред. и предисл. А.М. Лазаревского // КС. – 1883. – Кн.11. – С.452–469; Записка о малороссийских чинах А. Чепы / Ред. и предисл. А.М. Лазаревского // КС. – 1897. – Кн.4. (прилож.). – С.23–32; Кн.12. (прилож.). – С.23–39; Записка о малороссийском дворянстве маршала роменского повета Василия Полетики (с портретом его) / А.М. Лазаревский // КС. – 1893. – Кн.1. (прилож.). – С.1–14; Любецкий архив графа Милорадовича / Под ред. А.М. Лазаревского – Вып.1. – К., 1898; Любецкий архив графа Милорадовича / Ред. и предисл. А.М. Лазаревского // КС. – 1895. – Кн.2–4, 9–12; 1896. – Кн.1, 4, 5, 7–10; 1898. – Кн.2, 3, 6; Маркович Я. Дневник, ч. I (1717–1725). – К., 1893; ч. II (1726–1729). – К., 1895; ч. III (1730–1734) / Под ред. А.М. Лазаревского – К., 1897; ч. IV (1735–1740) / Под ред. В.Л. Модзалевского – К.–Л., 1913; Мотыжинский

- архив. Акты Переяславского полка XVII – XVIII вв. / Под ред. А. М. Лазаревского – К., 1890; Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скорупп и Войцеховичей в XVII–XVIII вв. / Под ред. А. М. Лазаревского – К., 1884; Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским / Ред и предисл. А. М. Лазаревского // КС. – 1894. – Кн. 7–8; Частная переписка Григория Андреевича Полевика (1750–1784) / Предисл. и примеч. А. М. Лазаревского // КС. – 1893. – Кн. 3–6, 10, 11; 1894. – Кн. 4, 6, 10; 1895. – Кн. 5–8; Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817–1830) / Предисл. и примеч. А. М. Лазаревского // КС. – 1896. – Кн. 6. – С. 344–368; Кн. 10. – С. 77–92; Кн. 11. – С. 225–233; 1897. – Кн. 7–8. – С. 53–71; 1898. – Кн. 6. – С. 453–472; Кн. 7–8. – С. 116–131.
25. Лазаревский Ал. [Лазаревский А. М.]. Прежние изыскатели малорусской старины (Алексей Иванович Мартос) // КС. – 1895. – Кн. 2. – С. 170–194; Его же. Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) // КС. – 1894. – Кн. 12. – С. 349–387; Его же. Прежние изыскатели малорусской старины (Александр Михайлович Маркович) // КС. – 1897. – Кн. 1. – С. 92–111; Кн. 2. – С. 275–310.
 26. Лазаревский Ал. [Лазаревский А. М.]. Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) // КС. – 1894. – Кн. 12. – С. 350–351.
 27. Там само. – С. 350–351; Воронов В. І. О. М. Лазаревський як дослідник української генеалогії та історичної біографістики // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г. К. Швидько. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 249–273; Його ж. Проблеми історії історичної науки в працях О. М. Лазаревського // Історія та культура Подніпров'я: Збірник наукових праць / Ред. кол.: О. Ф. Нікілев (відпов. ред.) та ін. – Д.: ДДУ, 1998. – 194 с.
 28. Сулимовский архив... – С. 1–2.
 29. Горленко В. П. Указ соч. – С. 54.
 30. Иконников В. С. Опыт русской историографии. – К., 1892. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 1072–1349; 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1599–1600, 1618–1629.
 31. Миллер Д. П. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. – Кн. 4. – С. 1–47.
 32. Василенко Н. П. Указ соч. – С. 247.
 33. Там само. – С. 248.
 34. Журба О. І. Григорій Андрійович Полевика і початок вітчизняного наукового історіописання // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г. К. Швидько. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 223–238.
 35. Грушевський М. С. Указ соч. – С. 21.
 36. Там само. – С. 6.
 37. Лукомский В. К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. – К., 1993. – С. XIII–XIV; Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687–1713) / Под ред. В. Л. Модзалевского – Чернигов, 1912. – 60 с.; Модзалевский В. Л. Василий Григорьевич Рубан // Русская старина. – 1897. – № 8. – С. 393–415; Его же. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 126–127; Его же. Материалы заметки // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1915. – Вып. 2. – С. 101–177, 183–192.
 38. Лукомский В. К. Указ соч. – С. XIII.
 39. Там само. – С. XIV.
 40. Грушевський О. З початків нової української історіографії // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 2. – С. 57–63.
 41. Там само. – С. 58.
 42. Грушевський А. С. Из жизни украинской интеллигенции 1830-х годов // Известия II Отделения Императорской Академии Наук. – 1916. – Т. 21. – Кн. 1. – С. 16–17; Его же. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1911. – № 1. – С. 104–119; Приходько Л. Олександр Грушевський – дослідник історії України // Студії з архівної справи та документознавства – К., 2004. – Т. 11. – С. 244–245.
 43. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – С. 259.
 44. Блок М. Апология истории или ремесло историка / Пер. с фр. Е. М. Лисенко. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1986. – С. 23.